

This is a self-archived version of an original article. This version may differ from the original in pagination and typographic details.

Author(s): Parvikko, Tuija

Title: Poliittinen murhenäytelmä : Olavi Paavolainen jatkosodan kritikkona

Year: 2008

Version: Published version

Copyright: © kirjoittaja(t)

Rights: In Copyright

Rights url: <http://rightsstatements.org/page/InC/1.0/?language=en>

Please cite the original version:

Parvikko, T. (2008). Poliittinen murhenäytelmä : Olavi Paavolainen jatkosodan kritikkona. In P.-E. Korvela, & K. Lindroos (Eds.), *Avauksia poliittiseen ajatteluun* (pp. 89-110). Minerva. SoPhi, 109. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-492-111-4>

Tuija Parvikko

Poliittinen murhenäytelmä

Olavi Paavolainen jatkosodan kriitikkona¹

Synkkä yksinpuhelu (1946, seuraavassa SY)² on Olavi Paavolaisen³ julkaistavaksi toimittama sota-päiväkirja, jota hän piti toisen maailmansodan ja erityisesti ns. jatkosodan aikana vuosina 1941–44. Se oli ensimmäinen yritys analysoida ja arvioida kriittisesti ei vain sotavuosien vaan koko ”ensimmäisen tasavallan” ajan suomalaista politiikkaa ja kulttuurielämää. Jälkiviisaasti on helppo nähdä, että Paavolainen ei täysin ymmärtänyt, kuinka tulenarkaa aihepiiriä hän käsitteli. Hävityn sodan jälkeen suomalainen poliittinen oikeisto halusi yksinkertaisesti vaieta kaikesta sotaan liittyvästä, kun taas poliittinen vasemmisto keskittyi poliittisesti korrektien suhteiden luomiseen Neuvostoliiton kanssa. Teoksen oikeistolaisten piirien taholta osakseen saama kritiikki oli nujertavaa, eikä Paavolainen ilmeisesti koskaan toipunut siitä (vrt. Kurjensaari 1975, 258).

Luen tässä artikkelissa Olavi Paavolaisen *Synkkää yksinpuhelua* poliittisesti. Tarkemmin sanoen analysoin sitä weberiläisen perspektiivismin hengessä tietoisena poliittisena tekona, jonka tarkoituksena oli toimia kutsuna keskustelemaan ja arvioimaan kriittisesti suomalaista politiikkaa ja kulttuuria uudessa poliittisessa tilanteessa. Weberiläinen perspektiivismi tarkoittaa, että tarkasteltavana olevaan ilmiöön tai tekstiin otetaan tietty näkökulma, josta ilmiötä analysoidaan mahdollisimman yksityiskohtaisesti samalla tietäen, että muitakin mahdollisia tarkastelunäkökulmia voitaisiin valita. Tällainen tarkastelu on siis tietoisesti ”yksipuolista” eikä sen tarkoituksena ole tuoda esille kaikkia tarkasteltavan ilmiön tärkeitä tai kiinnostavia puolia. Yksipuolisuus antaa kuitenkin mahdollisuuden syventää äärimmilleen valitun näkökulman tarkastelua ja tuoda siitä esille mahdollisimman monia eri ulottuvuuksia.

Tässä artikkelissa weberiläinen perspektivismi tarkoittaa, että keskeytyn yksipuolisesti *Synkän yksinpuhelun* poliittisten ulottuvuuksien analysoimiseen jättäen muut ulottuvuudet sivuun. Haluan tämän tarkastelun kautta tuoda esille, että myös päiväkirjalla voi olla poliittinen ulottuvuus ja että se voidaan ymmärtää poliittiseksi teoksi; toisin sanoen mitä tahansa tekstiä voidaan lukea poliittisesti. Poliittinen luenta merkitsee, että tarkastelun kohteeksi ei valita esimerkiksi päiväkirjan väittämien historiallista totuudellisuutta. En siis pohdi sitä, pitävätkö Paavolaisen kertomukset sodasta ja sen kulusta paikkansa, vaan pyrin kaivamaan esiin sodan poliittiseen merkitykseen liittyviä arviointeja. Juuri tässä on *Synkän yksinpuhelun* kaltaisen sotapäiväkirjan poliittisen luennan mieli: kirjasta voidaan pyrkiä ammentamaan uusia aineksia jatkosodan poliittisen merkityksen arviointiin.

Väitänkin, että *Synkkä yksinpuhelu* voidaan ymmärtää ”satunnaiseksi” poliittiseksi teoksi weberiläisessä mielessä. Paavolainen halusi sen avulla ottaa kantaa ja arvioida poliittisesti ”ensimmäistä tasavaltaa” ja jatkosotaa sokeutumatta politiikkaan pysyvästi. Toisin sanoen hän halusi julkaistun päiväkirjan avulla sekaantua sodanjälkeiseen poliittiseen keskusteluun jatkosodan poliittisesta merkityksestä ja horjuttaa vallinneita tulkintoja siitä. Juuri pyrkimys valtavirtakäsitysten kyseenalaistamiseen tekee *Synkästä yksinpuhelusta* poliittisen teon. Se eroaa tavanomaisesta poliittisesta toiminnasta kuitenkin kahdella tavalla. Ensinnäkään kirjoittaja ei itse pitänyt päiväkirjansa poliittisuutta sen ensisijaisena ulottuvuutena vaikka myönsikin haluavansa esittää myös poliittista kritiikkiä. Toiseksi Paavolainen ei päiväkirjan julkaisemisen avulla halunnut sekaantua politiikkaan pysyvästi vaan pikemminkin tarkastella sitä kriittisen etäisyyden päästä. Lisäksi Paavolaisen tapaus osoittaa, että päiväkirjalla politikoija ei pysty kontrolloimaan tekonsa seurauksia ja lopputulosta sen paremmin kuin muutkaan politikoijsijat. teoksen vastaanotto voi alkaa elää omaa elämäänsä, jonka uhriksi kirjoittaja joutuu.

Luen poliittisesti Paavolaisen suomalaisen ”toiveajattelun” kritiikkiä tulkintana erityisesti suomalaisen sivistyneistön mutta myös poliittisen eliitin poliittisen arvostelukyvyn puutteesta, joka yhdistyi erikoislaatuiseen ja petolliseen käsitykseen kansallisesta itseriittoisuudesta. 1920-luvulta lähtien Paavolainen oli kritisoinut Suomea itsetyytyväisenä ja suljettuna maana, missä ei edes haluttu tietää, mitä muualla maailmassa oikeastaan tapahtui. Paavolaisen tulkinnan mukaan tällainen itsepetoksellinen nationalistinen itseriittoisuus johti väistämättä poliittisen arvostelukyvyn menettämiseen. Toisen maailmansodan aikana poliittisen arvostelukyvyn puute ilmeni konkreettisesti Neuvostoliiton sotilaallisen

mahdin aliarvioimisena ja vastaavasti natsi-Saksan voimavarojen yliarvioimisena.

Vaikka Paavolainen hävityn sodan jälkeen epäilikin suomalaisten kykyä itsekritiikkiin ja poliittisen ajattelutapansa muuttamiseen, hän kaiken uhallakin julkaisi ”poleemisen monologinsa” (ks. SY, 8) provosoidakseen ihmisiä keskustelemaan. Katsonkin, että *Synkkä yksinpuhelu* on parhaiten ymmärrettävissä ilmauksena itsenäisestä kriittisestä ajattelusta, jolle ei koskaan ole oikea aikaa eikä paikkaa vaan sen esittäjä voi joutua maksamaan rohkeudestaan korkean hinnan.

Päiväkirja poliittisena tekona

”Jo kahden aikaisemman teokseni esipuheessa olen kirjoittanut: ’Minusta tuntuu, että Suomessa ei yleensä oikein tajuta, mitä maailmassa nykyisin tapahtuu.’ Kuluneiden vuosien aikana sattuneet tapaukset, jotka juuri heijastuvat ’Synkän yksinpuhelun’ sivuilla, ovat kuin vastaus siihen, että näin tosiaankin on asianlaita.” (SY, 7)

Olavi Paavolainen esitti arvionsa suomalaisten poliittisesta eristäytyneisyydestä, ymmärtämättömyydestä ja maailmanpoliittisesta arvostelukyvyttömyydestä ensimmäisen kerran *Kolmannen valtakunnan vieraana* -teoksen esipuheessa vuonna 1936. Se oli saanut ristiriitaisen vastaanoton. Kirjan aiheuttama polemiikki koski ennen kaikkea kysymystä, asettuiko Paavolainen Hitlerin järjestelmän puolelle vai sitä vastaan (ks. esim. Kurjensaari 1975, 176). Ei ymmärretty, että Paavolaisen tarkoitus ei ollut kirjoittaa natsi-Saksan ja sen ideologian puolustuspuhetta vaan pyrkiä omiin havaintoihin ja kokemuksiin perustuen analysoimaan, mihin natsivalta oikeastaan perustui ja mikä siinä oli uutta ja mullistavaa verrattuna aikaisempiin eurooppalaisiin hallitsemisen muotoihin. Paavolainen piti natsi-Saksaa yhtenä modernin maailman merkittävimmistä ilmiöistä, jonka teot ja ratkaisut vaikuttaisivat koko maailman tulevaisuuteen (vrt. Laitinen 1961, xvi).

Paavolaista oli totuttu pitämään omintakeisena kulttuurikriittikkona ja esteetikkona, joka kulki omia polkujaan ideologisista ja poliittisista rajoista piittaamatta. *Kolmannen valtakunnan vieraana* -teoksesta käyty keskustelu ei johtanut Paavolaisen eristämiseen suomalaisen kulttuuriliitin ulkopuolelle. *Synkän yksinpuhelun* vastaanotto sen sijaan teki hänelle pian selväksi, että ”jatkosota” ja sitä koskevat arviot olivat alue, jolle vapaa arvostelu ei Suomessa ulottunut. ”Valkoinen Suomi” tyrmäsi *Synkän yksinpuhelun* epäröimättä ja ehdottomasti. On kuvaavaa,

että yhdessä kulttuurioikeiston kivijaloista, *Valvojassa*, tyrmäämiseen ryhtyi itse V.A. Koskenniemi, vaikkakin nimimerkin Pentti Hilli takaa (1946).

Koskenniemen perussävyltään äärimmäisen väheksyvän arvostelun perussanoma oli, että Paavolaisen teosta ei voinut ymmärtää vakavasti otettavaksi sotapäiväkirjaksi, koska siinä ei kuvattu varsinaisia sotatapahtumia vaan kirjoittajan tunnelmia ja tuntemuksia hänen oman kokemusmaailmansa pohjalta. Tämä oli outo arvio kirjallisuusmieheltä, jolle päiväkirja kirjallisena genrenä oli epäilemättä täysin tuttu. Koskenniemi kieltäytyi systemaattisesti arvioimasta teosta sellaisena kuin se oli eli TK-kirjeenvaihtajan ja päämajan propagandaosaston upseerin merkintöinä ja muistiinpanoina sotavuosilta. Paavolainenhan oli tiedotusosaston luutnantti, jonka tehtäviin ei kuulunut sotiminen rintamalla. Sen sijaan Koskenniemi otti yltiöisänmaallinen position ja tuomitsi Paavolaisen tekstin lähes maanpetokselliseksi:

”...hänen ’päiväkirja’-merkinnöillään on yksipuolisena tendenssinä halventaa maanpuolustustamme, kunnioitetusta ylipäälliköstä alkaen, ja tervehtiä sotilaalle oudolla innostuksella vastapuolen sotapropagandaa ja sotilaallisia menestyksiä. Kaikki isänmaata tai sen puolustusta kolhivat kirjoitukset ulkomaiden lehdissä ovat tälle omalaatuiselle sotilaalle ’herkkupaloja’. Enimmäkseen hän poliittisissa kannunvalamisissaan kyntääkin näillä vierailta vasikoilla... Tietyltä taholta odotettavissa olevat aplodit ovat nähtävästi olleet hänelle suuri houkutus. Avoimeksi jää kysymys, missä määrin tämä seikka on vaikuttanut ’päiväkirjan’ lopulliseen toimitustyöhön.” (Hilli 1946, 393–394)

Koskenniemen yltiöisänmaallinen ja vielä sodan jälkeenkin selvästi Saksaa sympatisoiva vaikerointi voidaan tietenkin jättää omaan arvoonsa. Poliittisessa luennassa kiinnostavampaa on hänen vihjauksensa Paavolaisen poliittiseen opportunistiin, jolla sekä aikalaiset että myöhemmät polvet ovat spekuloineet. Päiväkirjasta keskusteltaessa on nimittäin toistuvasti pohdittu, missä määrin Paavolainen tietoisesti peukaloi omia muistiinpanojaan esittääkseen itsensä myönteisessä valossa sodanjälkeisessä uudessa poliittisessä tilanteessa. Missä määrin hän siis terävöitti jälkikäteen Suomen sotapolitiikan kritiikkiään?

Vaikka jotkut tutkijat (ks. esim. Riikonen 1995) ovat pitäneet *Synkän yksinpuhelun* ensimmäisen (1946) ja toisen painoksen (1960) välisiä eroja merkittävänä, tutkimuksessa ei ole pystytty osoittamaan, että Paavolainen olisi tietoisesti sensuroinut tai toimittanut poliittisesti omaa

tekstiään ensimmäistä painosta kootessaan. Yli kuusikymmentä vuotta ensimmäisen painoksen ilmestymisen jälkeen voidaan väittää, että mahdollisella peukaloinnilla ei itse asiassa ole mitään väliä. *Synkkä yksinpuhelu* on arvio ”jatkosodasta” sillä tavoin kuin Paavolainen halusi sen välittömästi sodan jälkeen esittää. Kai Laitinen esittääkin Paavolaisen valittujen teosten esipuheessa, että teoksen ongelma ei suinkaan ole opportunistinen jälkiviisaus vaan hyväuskoinen idealismi. Paavolainen nimittäin erehtyi luullessaan, että suomalainen oikeisto olisi välittömästi sodan jälkeen ollut kypsä syvälliseen kansalliseen tilintekoon ei vain sotavuosien politiikasta vaan myös koko ”ensimmäisen tasavallan” ajasta (Laitinen 1961, xxii). Hän ei olisi voinut olla enemmän väärässä.

Synkän yksinpuhelen ensimmäisen painoksen esipuhe osoittaa, että Paavolainen on erittäin tietoinen päiväkirjagenren erityislaatuisuudesta ja pyrkii tekemään lukijalle selväksi, että teosta ei ole tarkoitettu objektiiviseksi raportiksi Suomen sotaponnisteluista vaan pikemminkin kuvaamaan erään näkijän ja kokijan tunteja ja mietteitä sotavuosina. Ei ole liioiteltua väittää, että esipuhe kestää vieläkin lyhyenä analyysinä siitä, millaisesta tekstityypistä päiväkirjassa oikeastaan on kysymys.

Paavolaisen käsityksen mukaan aikalaikirjoittaja elää väistämättä huhujen, totuuden ja valheiden mikrokosmoksessa. Sodan kaltaisessa ääritilanteessa huhujen ja valheiden osuus käytettävissä olevasta ”informaatiosta” korostuu niin, että usein on täysin mahdotonta saada selville, mikä on asioiden oikea laita (SY, 7). Käsittääkseni Paavolainen viittaa tässä epäsuorasti poliittisen arvostelukyvyn merkitykseen; aikalaikirjoittajalla ei ole muuta mahdollisuutta kuin tukeutua omaan arvostelukykyynsä punnitessaan käytettävissä olevien ”tietojen” luotettavuutta ja merkitystä ja tehdä itsenäisesti omat päätelmänsä niiden pohjalta.

Paavolainen on erittäin tietoinen omasta perspektivismistään:

”Kirjassani on tietty tendenssi. Kirjani on tavallaan yksipuolinen; se haluaa korostaa asioita, joita Suomessa yleisesti ei tiedetty tai joita virallinen mielipiteenmuokkaus ja sensuuri ei halunnut meillä tiedettävän. Tämän niinsanoakseni yleisluontoisen tendenssin sivulla kulkee toinen: henkilökohtainen vastenmielisyyteni sellaisia meikäläisiä ilmiöitä kuin fraasi-ihanteellisuutta ja hurskastelua kohtaan. En kritikoi Suomen kansaa, kritikoin Suomen johtavaa kansanainesta, sitä suomalaista sivistyneistöä, johon itse kuulun. En katso olevani pätevä arvostelevaan politiikkaamme sellaisenaan, vaikkakaan en luonnollisesti ole voinut välttää henkilökohtaisia kannanottoja siihenkään. Kritiikkini kohdistuu nimenomaan siihen henkiseen suun-

taukseen ja asennoitumiseen, mikä meillä jo vuosia ennen sotiamme samoin kuin niiden aikana vallitsi.” (SY, 8)

Paavolainen asettaa siis tehtäväkseen kritisoida suomalaista kulttuuriliittä ja sen arvomaailmaa ja ihanteita sen sijaan, että pyrkisi kirjoittamaan pelkkää sotakronikkaa. Kulttuuripoliittinen kritiikki ja itsekritiikki ovat kirjalle eksplisiittisesti, kiertelemättä ja tietoisesti esipuheessa asetettuja tehtäviä. Samalla kirjoittaja myöntää, ettei tällaista kritiikkiä voi esittää kritisoidaan välillä myös suomalaista politiikkaa, vaikka hän ei tunnekaan poliittista arviointia ensisijaiseksi alueekseen ja kiinnostuksensa kohteeksi. Hän pyrkii torjumaan jo ennakolta syytöksen ”oman pesän likaamisesta” huomauttamalla, että itsekritiikki on kehittymisen ensimmäisen ehto (SY, 9).

Paavolainen on myös tietoinen valitsemansa tekstityypin ”subjektii-visuudesta” ja omien mielialojensa ja persoonallisten ominaisuuksiensa vaikutuksesta tekstiin. Hän kirjoittaa välttäneensä tekstin liiallista hioamista ja silottelua välittömyyden ja aitouden säilyttämisen takia (SY, 9). Asiaa voitaisiin sanoa myös pyrkimykseksi jälkiviisauden välttämiseen. Omien päiväkirjamerkintöjensä painokuntoon saattaja voi nimittäin helposti langeta lukemaan omasta tekstistään jälkikäteen asioita, jotka eivät vielä kirjoitushetkellä olleet näkyvissä. Jälkiviisaan narkästyksen vallassa hän voi myös karsia liian paljon toistoja ja mielenkuohujen aiheuttamia purkauksia. *Synkkä yksinpuhelu* säilyttää aikalaisdokumentin luonteensa ja antaa vilpittömyyden vaikutelman juuri siksi, että kirjoittaja-muistiinmerkitsijä ei ole joka sivulla itsensä kanssa samaa mieltä. Paavolainen antaa mielialojensa ja näkemystensä heittelehtiä laidasta laitaa vuoden 1941 hyökkäysvaiheen valloitusuhurmoksesta ja Karjala-romantiikasta vuoden 1944 täydelliseen tappiomielialaan ja ahdistuneisuuteen. Mieliala- ja tilannevaihteluja sitoo kuitenkin yhteen kerrontaa teoksen alusta asti leimaava epäily: kenen sodasta oikeastaan on kysymys ja ollaanko nyt oikealla asialla? Hetkittäiset innostumiset Suomen ”menestyksestä” avautuvat kunnolla vain tässä epäilyn kontekstissa. Teoksen alkupuolella Paavolainen antaa itsensä innostua mahdollisuudesta, että koko Karjala voisi sodan lopputuloksena kuulua Suomelle, mutta huomaa pian, että itäkarjalaiset ihmiset eivät tunne mitään erityistä paloa kuulua Suomeen.

Samaten Paavolainen käsittää, että päiväkirjaa ei pidä sekoittaa historiankirjoitukseen eikä varsinkaan sotasensuurin alaisuudessa kirjoitettuja merkintöjä. Itselleni yksi teoksen lukemisen aiheuttamista suurimmista oivalluksista oli juuri sen ymmärtäminen, kuinka vähän päämajassa työskentelevä keskitason propagandapääsi itse asiassa

tiesi sotatapahtumista tai mistään muustakaan; syntyi vaikutelma, että radion lyhyiden aaltojen lähetysää seuranneella siviilillä oli paremmat mahdollisuudet muodostaa realistinen käsitys niin sotilaallisesta kuin poliittisesta tilanteesta maailmassa. Suomalaisen kulttuurieliitin ajattelutavan kannalta on kuvaavaa, että vaikka Pentti Hilli alias Koskenniemi oli täysin tietoinen päämajan propagandaosastoa sodan aikana vaivanneesta uutispimennosta, hän ei kyennyt – tai ei halunnut – ymmärtää sen merkitystä suhteessa Paavolaisen tekstiin. Hän kirjoitti paheksuvaan sävyyn, että historiallisena lähdeaineena päiväkirjan arvo on hyvin vähäinen, koska Paavolainen ei kunniamerkkejä kotirintamalla jakavien kenraalien apumiehenä ja TK-kirjeenvaihtajana ollut sellaisessa asemassa, että hänellä olisi ollut mahdollisuutta seurata sodanjohdon olennaisia ratkaisuja tai varsinaisen taistelurintaman tapahtumia (Hilli 1946, 393).

Juuri tällaisen kenraalien apumiehen kuvaus ja arviointi omasta sodastaan on äärimmäisen arvokas pohdittaessa aikalaisen poliittisen arvostelukyvyn mahdollisuuksia. Voidaan kysyä, miten on mahdollista, että Paavolainen pystyi säilyttämään kriittisen etäisyytensä suomalaiseen sotapolitiikkaan ja aavistamaan sen lopputuloksen ympäristössä, jossa lähes kaikki muut hokivat hokemasta päästyään Suur-Suomi-manttaa, kunnes Saksan sotaonne kääntyi – ja innokkaimmat hokivat vielä sen jälkeenkin? Miten on mahdollista, että suomalainen porvarillinen poliittinen ja kulttuurieliitti ei koskaan sodan jälkeenkään myöntänyt, mistä siinä itse asiassa oli kysymys ja mihin Suomi oikeastaan pyrki, vaikka Paavolainen pystyi näkemään näiden pyrkimysten taustat ”itse teossa” jo liikekannallepanovaiheessa?

Vedenjakajalla

Olavi Paavolainen ei vastustanut talvisotaa vaan koki sen suurin piirtein samalla tavoin kuin valtaosa suomalaisista, suurvallan kohtuuttomana hyökkäyksenä, jota vastaan oli pakko puolustautua kaikin voimin. Jatkosodan suhteen tilanne oli toinen. Paavolainen otsikoi *Synkän yksinpuhelun* ensimmäisen jatkosotaa käsittelevän luvun ”Ihmisiä vedenjakajalla”. Otsikko viittaa suoraan siihen, miten valtaosa suomalaisista tällä kertaa asennoitui sotaan. Paavolainen kertoo asian kuvaamalla lähtevien joukkojen paraatia Mäntän torilla:

”Niin ilmeistä, suorastaan julkeata ja kynnillistä innottomuutta en ole missään sotilasjoukossa nähnyt. Tämä on jo selvä mielenosoitus,

eikä sitä suinkaan riitä selittämään vain se, että sotilaissa Mäntän tehtaiden takia tietenkin on paljon 'punaista' ainesta. Synkän ja jurottavan tunnelman huipistaa lopullisesti keskellä toria seisovan sotilaspastorin perin epäonnistuneesti valitsema, täysin poliittinen saarnateema. Hän puhuu 'suurvalloista', jotka tulevat auttamaan Suomea. Aikaisemmin Suomea on auttanut suurvalta – Jumala – mutta tällä kertaa sitä tukee myös Saksa; ja kun nyt sekä Jumalan että Saksan 'suurvallat' ovat puolellamme, niin kaikki päättyy varmasti hyvin! Saarnan jälkeen veisataan tietysti 'Jumala ompi linnamme', ja silloin teen sen tyrmistyttävän havainnon, että toria reunustava miesrivistöjen neliö kieltäytyy laulamasta...he kääntyvät supatellen ja ivallisesti naurahdellen toistensa puoleen. Ilmassa on melkein kapinaa.

Kuin salaman valossa näen, miten odottamaton ja käsittämätön tämä sotaanlähtö on varsinaiselle Suomen kansalle...tämän sodan syyt ovat niin kietoutuneet suurpolitiikan kansainvälisten probleemien verhoihin, että niiden ymmärtäminen on vaikeata sivistyneellekin ihmiselle.” (SY, 77, 20.6.1941)⁴

Tässä katkelmassa on jo idullaan koko se kritiikki, joka Synkän yksinpuhelun sivuilla myöhemmin tarkentuu. Paavolaisen huomio kiinnittyy ennen kaikkea siihen, kenen sota jatkosota oikeastaan oli. Se ei ollut ”Suomen kansan” tai tavallisten kansalaisten sota vaan yltiöisänmaallisen ja militaristisen upseeriston, papiston ja sivistyneistön sota. Sotaan ei lähdetty pelkästään opportunistisista syistä valtaamaan Neuvostoliiton talvisodassa valloittamia alueita takaisin vaan voimakkaan ideologisen eetoksen vallassa tekemään Suur-Suomea liittoutuneena natsi-Saksan kanssa. Katkelmasta käy ilmi, että näitä perimmäisiä tavoitteita ei kerrottu sotilaille liikekannallepanovaiheessa eikä myöhemminkään. Sotilaspastori sen sijaan näyttää olleen täysin tietoinen sodan luonteesta ja saarnanneen sen mukaisesti. Tässä vaiheessa Paavolaisen kuvausta luonnehtii vielä jonkinlainen hämmästys asioiden tilasta. Puolitoista viikkoa myöhemmin se on tipotiessään ja hänen kritiikkinsä on löytänyt kärkensä hänen kummastellessaan Mannerheimin ”miekantuppi-päiväkäsä”:

”Ylipäällikön allistuttävä päiväkäsä aamulla. Miten pateettinen, epäaito ja ennen kaikkea epäsuomalainen. 'Pyhä sota' siinä häiskahattaa melkein tsaarinajan ryssäläisyydelle. Ja miten voisi suomalainen talonpoika innostua moisesta käsitteestä kuin 'ristiretki'! Luterilaiset pappimme, jotka pitävät meitä suorastaan Jumalan valittuna kan-

sana, hihkuvat tietysti innosta. Koko tämä juttu alkaa epäilyttävästi vivahtaa militaristien seikkailulle. Se on kertakaikkisesti 'herrojen' sotaa. Alan olla täynnä pahoja aavistuksia lorun lopusta.” (SY, 81, 29.6.1941)

Paavolainen kiinnittää teoksen alusta alkaen huomiota sodan ideologiseen luonteeseen ja kummastelee, että sen enempiä Suomen sodanjohto kuin sotilaspapistokaan ei tuntunut käsittävän, että Suur-Suomi-uho ei ollut millään tavoin omiaan kohottamaan sotilaiden taistelutahtoa. Paavolainen näki Suomen olevan vedenjakajalla. Siinä missä talvisota oli oikeutettu puolustussota, jatkosota paljastui alusta alkaen kyseenalaiseksi hyökkäys- ja valloitus sodaksi, jossa päälle päätteeksi liittouduttiin jumalan lisäksi itse pirun kanssa. Päiväkirjan edetessä Paavolaisen kritiikissä korostuu kolme piirrettä. Ensinnäkin hän palaa toistuvasti sodan ideologiseen luonteeseen ja suomalaisen sivistyneistön arvostelukyvyttömyyden ja provinsialismin pohdintaan. Tähän kietoutuu hänen oman henkisen yksinäisyytensä pohdiskelu ja valitus mahdottomuudesta puhua mistään suoraan ja totuudenmukaisesti. Kolmanneksi hän tarkkailee väsymättömästi ”suurpolitiikkaa” ja esittää ounasteluja sodan lopputuloksesta ja sodanjälkeisestä maailmantilanteesta ylimalkaan.

Sivistyneistö maailman ulkopuolella

Paavolainen oli arvostellut suomalaista kirjallisuutta ja suomalaisia kirjailijoita epäkypsytydestä ja naiiviudesta jo 1930-luvun alussa *Suursiivous*-esseessään. Jatkosodan aikana hän huomaa, että mikään ei ole muuttunut. Osallistuttuaan syksyllä 1943 Kuopion Aseveliyhdistyksen kirjalliseen matineaan hän kirjoittaa suomalaisen kirjallisuuden toteuttavan aivan päinvastaista tehtävää kuin pitäisi. Siinä missä Paavolainen katsoo kirjallisuuden päätehtävän olevan saada ihmiset ajattelemaan, suomalainen kirjallisuus on hänen mielestään ottanut päätehtäväkseen johtaa ajatukset pois arkipäivästä ja saada unohtamaan (SY, 440, 14.11.1943). Paavolainen antaa siis ymmärtää, että suomalaiset kirjailijat ovat antaneet valjastaa itsensä sotapropagandan käyttöön tehtailemaan kansalaisille sisällyksetöntä viihdykettä. Poliittisen ja sodanjohdon kannalta tällainen viihdyke oli tietysti turvallista ja suotavaa, koska se ei ollut omiaan herättämään kritiikkiä harjoitettua politiikkaa kohtaan. Suomalaisille uskoteltiin käsittämättömän pitkään valtakunnan olevan turvallisesti voittajan puolella ja kaikkien sota-aikaisten kärsimysten ja uhrausten tulevan monin kerroin korvatuksi sodan jälkeisessä Suur-

Suomi-onnelassa. Paavolaisen tuskaksi ja ihmetykseksi myös suuri osa kirjallisesta eliitistä meni mukaan tähän propagandaan.

Ankarasta sotasensuurista huolimatta virallinen kontrolli ei kuitenkaan ollut kaikkein suurin ongelma. Pahinta oli itsesensuuri, jota Paavolainen piti tietynlaisena pysyvästi omaksuttuna poliittisena mentaliteettina, joka oli vanhempaa perua kuin sota-aikaan liittyvät rajoitukset. Suomalaisen (anti)poliittiselle mentaliteetille oli jo ennen sotaa ominaista tarkoituksellinen jättäytyminen ”maailman ulkopuolelle” ja haluttomuus tuntea osallisuutta ja kantaa vastuuta maailman tapahtumista.

Paavolaisen käsityksen mukaan (anti)poliittinen mentaliteetti vaivasi erityisesti kirjailijoita. Hän ounasteli sodan tuhoavan henkisesti kokonaisen kirjailijasukupolven, koska ”me olemme niin naiiveja, niin hurskastelevia, niin tunneajattelun vallassa ja niin täysin vasta-alkajia suurpolitiikan ja imperialismiin näyttämöillä” (SY, 232, 31.7.1942). Toisaalta Paavolainen viittasi siihen, että monet kirjailijat omaksuivat tietoisesti äärioikeistolaisen eetoksen: ”AKS:läisyys, sotiemme henkinen ahjo, alkaa muutenkin manifestoitua kirjallisuudessamme.” (SY, 297, 22.12.1942)

Suomen ja Saksan sotaonnan käännyttyä Paavolainen kiinnitti toistuvasti huomiota suomalaisten hitauteen ja haluttomuuteen huomata ja myöntää sotapoliittisessa tilanteessa tapahtunut muutos. Hänen mielestään ei taaskaan ollut kysymys pelkästään ”objektiivisesta” mahdottomuudesta saada tietää, mitä oikeastaan oli tapahtumassa vaan suomalaisille ominaisesta arvostelukyvyn puutteesta, joka ilmeni pöyristyttäviin mittasuhteisiin paisuvana toiveajatteluna. Huhtikuussa 1943 Paavolainen totesi ironisesti: ”Suomalainen Vänrikki Toiveajattelu on eräissä piireissä näköjään pukeutunut suorastaan Kenraali Toiveajattelun univormuun” (SY, 339, 5.4.1943).

Paavolaisen kanta äärioikeistolaiseen Akateemiseen Karjala-Seuraan (jonka jäsenet lähes poikkeuksetta kohosivat merkittäviin asemiin sodan jälkeen ”toisessa tasavallassa”) oli päättäväisen torjuva eikä siihen kohdistuva kritiikki ja iva hälventynyt sotavuosien kuluessa. Hän piti seuraa yläluokkaisena ja epäsuomalaisena herrojen järjestönä, jonka kantavat voimat kuuluivat Suomen ruotsinkielisiin sivistyssukuihin:

”Ja joka tapauksessa katselivat AKS:n suuntaa ja tyyliä luovat jäsenet, vaikka he olisivat olleet suomenkielisistäkin suvuista peräisin, varsinaista rahvasta kuten rovastien tai virkamiesten pojat, eli ’pappilanmäen näkökulmasta’, käyttäükseni Lauri Viljasen mainiota sanontaa Maila Talviosta. Varsinaisen AKS:n massa sen sijaan on tosiaankin kansanriveistä lähtöisin ja voittopuolisesti maaseudulta

tullutta ylioppilasnuorisoa. Näiden alemmuuskomplekseihin... vetosi AKS aito- ja suursuomalaisine tendensseineen voimakkaasti.” (SY, 426–427, 19.10.1943)

Paavolaisen sivistyneistökritiikki saavutti huipennuksensa hänen raportissaan Suomen Kulttuurirahaston kulttuuripoliittisista neuvottelupäivistä, jotka pidettiin joulukuun alussa 1943. Hän totesi, että neuvottelupäivillä pidetyissä puheenvuoroissa vältettiin huolellisesti käsittelemästä ajankohtaisia polttavia kysymyksiä ja että tilaisuudesta puuttui kriittinen, neuvotteleva henki ylimalkaan. Paavolaisen mielestä pahempaa kuin vanhoillisuus, kaavoittuneisuus ja kansallinen itsekorostus oli ”humaanin opinionin täydellinen puuttuminen”. Hänelle oli valjennut, että neuvottelupäivien ei alun perinkään ollut tarkoitus olla mikään keskustelutilaisuus vaan kysymyksessä oli etukäteen tarkoin valmisteltu ja lavastettu hengennostatustilaisuus (SY, 455, 5.12.1943).

Tämä ilmeni esimerkiksi siinä, että päivien puheenvuoroissa toisteltiin sitkeästi käsitystä Saksasta tieteen ainoana kotimaana samalla kun englantilaisen ja amerikkalaisen kulttuurin olemassaoloa ei lainkaan tunnustettu. Paavolaisen loppukaneetti, ”Ja sitten sanotaan, ettei tiede ja taide ole politiikkaa”, ilmentää erinomaisesti hänen poliittista ymmärrystään ja arvostelukykyään. Hän on täysin tietoinen siitä, että politiikka ei rajoitu vain siihen, mitä eduskunta ja hallitus tekevät – varsinkaan sotaa käyvässä maassa, jossa näillä poliittisilla instituutioilla ei tuntunut olevan minkäänlaista otetta Suomen sota-aikaisiin ratkaisuihin – vaan ihmiset politikoivat kaikkialla, missä se on mahdollista.

Joulukuun lopussa 1943 Paavolainen kirjoitti, että Suomeen oli syntynyt pyrkimys ”pimittää” oikeistoradikaaliutensa takia epämiellyttävä 30-luku pois yksinkertaisesti vaikenemalla siitä. Hän huomauttaa terävästi, että pitemmän päälle kulttuurisessa kehityksessä ei voida pimittää mitään: ”Aina jää kaikesta jotakin jäljelle”. (SY, 462, 29.12.1943) Itse asiassa tässä havainnossa tulee erinomaisesti esille ensimmäisessä tasavallassa ja ensimmäisestä tasavallasta harjoitettu menneisyyspolitiikka. Suomessa harjoitettiin tietoista ja harkittua unohduttamisen ja vaikenemisen politiikkaa, sen sijaan että itsenäisyyden ensimmäiset vuosikymmenet olisi nostettu avoimen poliittisen kritiikin ja arvioinnin kohteeksi. Toisen maailmansodan aikana ”Suomi” oli vielä kulttuuri-eliitille tulemisensa tilassa oleva ideologinen ja poliittinen projekti, jonka toimeenpanemista kaikkinaisen kritiikin ja arvioinnin katsottiin häiritsevän.

Poliittinen murhenäytelmä

Siinä missä Paavolaisen sivistyneistökritiikki asettuu luontevaksi jatkoksi sille, mitä hän oli tehnyt tietoisesti ja tarkoituksellisesti Tulenkantajien perustamisesta lähtien – arvioinut ja kritisoinut suomalaista kulttuuria ja sen tilaa – *Synkän yksinpuhelun* poliittinen kritiikki voidaan nähdä jatkona Paavolaisen *Pako pimeyteen* -trilogiassa⁵ vähemmän tietoisesti aloittamalle maailman ja Suomen poliittiselle arvioinnille. *Kolmannen valtakunnan vieraana* -teoksesta lähtien – siis siitä lähtien kun Paavolainen ensimmäisen kerran esitti teesinsä, että Suomessa ei tiedetty, mitä maailmassa tapahtuu – hän oli pukenut arvionsa uhkaavien poliittisten profetioiden muotoon ikään kuin vastakohtaksi tietämättömyyden aiheuttamalle viattomuudelle, jossa Suomi uinui. Tässä suhteessa *Synkkä yksinpuhelu* jatkaa johdonmukaisesti Paavolaisen omaksumaa linjaa. Edellä tuli esille, että Paavolainen epäili sodan oikeutusta ja lopputulosta jo liikekannallepanovaiheessa, eikä tämä epäily hellittänyt silloinkaan, kun hän antoi itsensä tempautua Suur-Suomi-hurmokseen.

Jo heinäkuussa 1941 Paavolainen ymmärsi, että sota ei olisi ohi niin pian kuin kansalaisille oli virallisessa propagandassa vakuuteltu: ”Miten lapsellisen sokeasti me tuijotammekaan saksalaisten ’voittoon’ ja Moskovan valloitukseen! ... Joka hetki tuntee: tilanne tulee toivottomasti pitkistymään, sen näkee kaikesta.” (SY, 100, 19.7.1941)

Elokuun ensimmäisenä päivänä Paavolainen huomautti kuivasti, että lupausten mukaan sodan olisi jo pitänyt olla ohi (SY, 100).

Epäilyksistään huolimatta hän ei pystynyt olemaan hurmioitumatta vanhan rajan ylittämisestä mutta samalla hän oli erittäin tietoinen siitä, että enää ei oltu Suomessa:

”Nautin väkevästi tilanteen harvinaisuudesta. Ensimmäinen nocturno vihollismaassa. Lakkaamatta on muistutettava itselleen, miten etäisessä ja vieraassa maanääressä nyt olemme... Herooinen, arkaainen, sota- ja erämaaballadi. Hymähdän kesken kaiken huomattessani ajatelleeni: mikä loistava kehys pateettiselle Suur-Suomi-hymnille.” (SY, 124, 27.8.1941)

Paavolaiselta ei myöskään jäänyt huomaamatta valloitetujen ja valloittajien suhtautuminen tilanteeseen. Elokuun lopulla hän ihmetteli valloitetujen kylien autiutta ja kysyi, missä olivat kansanjoukot, jotka tervehtisivät suomalaisia vapauttajina, kuten sotilaille oli annettu ymmärtää tapahtuvan. Hän pani merkille, että suomalaisten keskuudessa oli täyttä päätä muodostumassa käsitys itäkarjalaisista ”ryssinä” ja ali-ihmi-

sinä, ja hän leimasi sen sumeilematta AKS:läisen heimoaatteen nurjan puolen tuotokseksi (SY, 127–128, 31.8.1941). Kuukautta myöhemmin hän teki johtopäätöksensä: ”Suomalaiset ovat saapuneet Itä-Karjalaan kuten ainakin ’herrakansa’, kantaen mielessään luonnotonta unelmaa maasta, joka ihmisineen päivineen muutetaan dekoratiiviseksi museoksi, jota korskea ja oman ylemmyytensä tietoisuudesta joka hetki nauttiva sotilasälymystö hallitsee.” (SY, 134, 21.9.1941)

Joulukuun alussa Paavolainen ilmaisi ensimmäisen kerran salaa toivovansa, että Saksa ja Suomi Saksan myötä häviäisi sodan. Syntyy vaikutelma, että hän olisi toivonut sitä jo aikaisemmin, jos olisi pitänyt Saksan tappiota realistisena mahdollisuutena. Samalla hän tiesi olevansa mietteineen valovuoden päässä muista suomalaisista:

”En osaa sopeutua yleiseen puhekaavaan, ajattelukaavaan, tarkoituksenmukaisuuskaavaan... Näen ja ajattelen aina kuin edemmäksi – minun on pakko koettaa nähdä ja ajatella edemmäksi! Minua kiinnostaa ja järkyttää vain se, mikä tapahtuu siinä, mikä näyttää tapahtuvan’.” (SY 170, 5.12.1941)

Verratessaan itseään muihin Paavolainen ymmärsi ajattelevansa eri tavoin, poliittisesti, vaikkei käytäkään tätä termiä. Hänelle ei riittänyt se, miltä asiat näyttivät, vaan hänen oli ymmärrettävä tapahtumien poliittinen merkitys. Poliittisesta asenteesta ja arvioinnista kertoo myös tekstissä toistuvasti ilmenevä polttava halu ennakoita, mitä tehdyistä valinnoista ja ratkaisuista ja tapahtuneista tosiasioista seuraa – vaikka nämä ennakoinnit eivät yleensä osuneetkaan kohdalleen.

Kuten edellä mainitsin, *Synkkää yksinpuhelua* on toisinaan luettu poliittisen opportunistin ilmauksena, Paavolaisen pyrkimyksenä lunastaa paikkansa uudessa sodanjälkeisessä poliittisessä tilanteessa. Opportunistin ilmausta se ehkä olikin, mutta pikemminkin myönteisessä kuin kielteisessä mielessä. On tärkeätä huomata, että Paavolaisen opportunistisissa ei ollut kysymys äkillisestä takinkääntämisestä valvontakomission saapuessa Helsinkiin, vaan pysyvästä asenteesta, joka jo kauan ennen sodan päättymistä ilmeni pyrkimyksenä ennakoita omassa tilanteessa ja toimintamahdollisuuksissa tapahtuvia muutoksia sodan lopputuloksesta riippuen. Teoksen kritiikissä tuodaan harvoin esiin, että Paavolainen pelkäsi pikemminkin Saksan kuin Neuvostoliiton voittoa:

”...ei – koko se vaikea aika, mykistymistä, erakkuutta ja hiljaisuutta täynnä, joka meikäläistä tyyppiä Suomessa varmasti odottaa, jos tämä sota päättyy voitollisesti – en voi käyttää sitä juuri muuhun

kuin rupeamalla vihdoinkin kirjoittamaan tulenkantajain muistelmia. Pakene itseesi! Pakene itseesi! Voittoisan sodan jälkeisessä Suomessa ei sinun kaltaisellesi tyyppille tule olemaan sijaa.” (SY, 171, 6.12.1941)

Paavolainen siis pohdiskeli omaa tulevaisuuttaan sodanjälkeisessä Suomessa lähes sodan alusta asti. Joulukuussa 1941 hän piti Suur-Suomea itselleen soveltumattomana paikkana – paikkana, missä hänen kaltaisilleen ei olisi tilaa. Merkinnöistä käy ilmi, että ainakin ajoittain Paavolainen piti omaa poliittista tarkastelutapaansa enemmän puutteena kuin ansiona:

”Olen mietiskelijä, jota toiminta sinänsä ei kiinnosta. Minua kiinnostaa vain se, mitä on toiminnan takana – mikä on sen salainen ponnin ja voima. Olen menneen aikakauden ihmistyyppi – ’tarpeeton ihminen’.” (SY, 199, 22.4.1942)

Suomessa vallinneen antipoliittisen ajattelutavan näkökulmasta poliittinen arviointi ja analyysi oli vähintäänkin tarpeetonta ajanhukkaa, ellei suorastaan vaarallista valitun toimintalinjan kyseenalaistamista. Paavolainen poti huonoa omaatuntoa siksi, että hän ei jaksanut innostua sodasta ja sen päämääristä sinänsä vaan pohti mieluummin sen merkitystä ei pelkästään Suomelle vaan koko maailmalle.

Synkän yksinpuhelun kritiikissä tuodaan harvoin esille, että Paavolainen ei epäillyt Saksan (ja Suomen) voittoa jonkin siihen itseensä liittyvän seikan, kuten sotilaallisen heikkouden tai natsismin yleisen typeryyden, takia vaan vastustajan vahvuuden takia. Neuvostoliiton mahti oli vuonna 1939 tehnyt Paavolaiseen suuren vaikutuksen hänen matkustellessaan siellä kolme kuukautta. Kun jatkosotaa oli kestänyt vuoden luvatus parin viikon salamasodan asemesta, Paavolaisen Suomen sodanjohtoon ja sen eetokseen kohdistama kritiikki alkoi terävoittoa ja käydä entistä eksplisiittisemmäksi. 23.6.1942 (SY, 217) hän arveli, että Suomi oli jo sodan alkaessa niin sidottu Saksaan, ettei se voinut muuta kuin lähteä mukaan.

Jatkosodan ensimmäisenä ”vuosipäivänä” 25.6.1942 (SY, 219) hän säälitteli suomalaisten hyväuskoisuutta Saksan ”maailman uudelleen järjestelyä” koskevien lupausten suhteen. Heinäkuun lopulla hän uskaltautui julistamaan, että Suomessa ei lainkaan ymmärretty, minkä puolesta mikäkin osapuoli sodassa taisteli ja kuka oli hyvällä ja kuka huonolla asialla. Paavolainen ounasteli, että tämä ymmärtämättömyys oli koitava kohtalokkaaksi Suomelle:

”Muu maailma on jo aikoja sitten oppinut huomaamaan, että näitä arvoja ei suinkaan uhkaa se tieteellinen maailmankatsomus, jota bolshevismi edustaa ja joka kaikissa maissa on luonteenomainen sivistyneistön ajattelutavalle, vaan se uudeksi uskonnoksi ja moraalikodeksiksi julistautuva, veren ja rodun yliherruuteen perustuva, voimaa, väkivaltaa ja ’valittujen’ herruutta ylistävä oppi ja uuspakanuus, jota kansallissosialistinen Saksa edustaa.” (SY, 228-229, 27.7.1942)

Mutta mikä sitten on totuus Neuvostoliitosta? Paavolaisen jatkosodan aikaisissa merkinnöissä se jää kovin viitteelliseksi, ja lukijaa houkuttelee päätellä, että kysymys on vain Neuvostoliiton sotilaallisesta vahvuudesta. Palaaminen teoksen alkusivuille antaa kuitenkin lisävalaistusta. *Synkkä yksinpuheluhan* alkaa jaksolla, jonka otsikko on ”Eurooppalainen Odyssia”. Siinä Paavolainen kuvaa paluumatkaansa Neuvostoliitosta Istanbulin ja Länsi-Euroopan kautta toisen maailmansodan aattokuukausina.

Käy ilmi, että Paavolaiselle Neuvostoliitto ei edusta perinteistä orienttia Turkin ja Istanbulin tapaan. Neuvostoliittoon ei liity levottomuus, sekasorto, kiihko ja holtittomuus kuten Istanbulin satamaan. Paavolaiselle Neuvostoliitto edustaa vielä 1930-luvun lopullakin eurooppalaista modernia, kaikkea sitä uutta, jota nuoret tulenkantajat 1920-luvulla olivat ihannoineet ja ihmetelleet ”jyrisevine koneineen, tehtaineen, kuohuvine ihmismassoineen, häikäisevästi valaistuine, liikenteen ja kovaäänisten pauhun täyttämine kaupunkeineen...” (SY, 14).

Paavolainen on siis Neuvostoliitossakin ollut nykyaikaa etsimässä ja mielestään sen myös sieltä löytänyt. Siinä missä Saksa kansallissosialistisine ideologioineen edusti hänelle uusbarbariaa, uuspakanuutta ja kulttuurista ja poliittista taantumaa, Neuvostoliitto näyttäytyi sekä tyyliiltään että voimavaroiltaan vastaansanomattoman modernina, nykyaikaa edustavana valtiona. Hän piti jopa mahdollisena, että juuri Neuvostoliitto viitoittaisi koko länsimaailman tien eteenpäin modernisaation tiellä: *”Ex oriente lux. Tuleeko nyt uusi valo idästä Neuvostoliiton kautta?”* (SY, 16)

Berliinin muurin murtumisen jälkeisenä aikakautena tällainen arvio saattaa tuntua suorastaan surrealistiselta. On kuitenkin hyvä muistaa, että toisen maailmansodan aikoihin neuvostojärjestelmän totalitaristinen luonne ei ollut vielä oikein valjennut sen enempiä eurooppalaiselle sivistyneistölle kuin bolshevismia pelkäävälle porvaristolle, joka kammosi kommunismia ”perinteiseen tapaan” sen antikapitalistisen ja antikristillisen luonteen takia. Sitä paitsi totalitaristisia piirteitä oli

jossain määrin nähtävissä monissa Keski- ja Länsi-Euroopan maissa. Italian ja Saksan lisäksi esimerkiksi Espanja, Unkari ja Baltian maat olivat joko vähin erin tai kertakaikkisella vallankaappauksella joutuneet yhden autoritaarisen johtajan valtaan. Tässä kontekstissa Stalinin puhdistukset, urkintajärjestelmä, vankileirit ja muut nykyihmisiä kauhistuttavat piirteet eivät välttämättä vaikuttaneet poliittisesti kovin erikoisilta tai hälyttäviltä.

On myös tärkeätä huomata, että ”itänaapuri” ei Paavolaiselle merkinnyt vain hirmuista bolshevistista Neuvostoliittoa, vaan myös historiallisesti tärkeätä kulttuuriyhteyttä, jonka fennomaanit olivat väkivalloin katkaisseet:

”Miten järjettömästi ja ajattelemattoman karkeasti katkaistiinkaan muuten vuonna 1918 elimellinen kehityssuhteemme Venäjään. Yhteinen poliittinen paino sortovuosina ja tsaari-Venäjän älymyyteen kuuluvien poliittisten pakolaisten sekä suomalaisten kulttuuripiirien silloinen läheinen suhde olivat arvoja, jotka kylmästi uhrattiin kansalliskiihkon alttarille. Suomen tultua itsenäiseksi synnyttiin väkisin ja keinotekoisesti kulttuurinen tyhjiö Suomen ja Venäjän välille. Vuodesta vuoteen sitä ylläpidettiin väkivalloin, ja seuraukset näkyvät nyt.” (SY 585, 19.10.1944)

Tätä lokakuulle 1944 kirjattua merkintää voidaan pitää Paavolaisen poliittisena tilinpäätöksenä Suomen ja Neuvostoliiton suhteista. saatuaan vallan Suomessa kommunistinkammoiset fennomaanit eivät yrittäneetkään tulla toimeen Neuvostoliiton kanssa. Seurauksena oli ensin vuosisataisen kulttuuriyhteyden katkeaminen ja sitten poliittinen katastrofi, johon ei jouduttu vain vihollisen hirmuisuuden ja ylivoimaisuuden tähden vaan myös suomalaisen valtaeliitin poliittisen pelisilmän puutteen takia. Suomessa ei ollut opittu, kuinka Neuvostoliiton kanssa oikeastaan olisi pitänyt politikoida, vaan tilannetajuinen opportunismin oli aina korvannut fanaattinen fennomaaninen uppiniskaisuus.

Paavolaisen erottaa suomalaisen eliitin valtaosasta se, että hän ei pelännyt Neuvostoliittoa eikä uskonut sen miehitysaikaisiin (SY 575, 20.9.1944). Myös hänen kantansa rauhanehtoihin poikkesi merkittävästi porvarillisen eliitin enemmistön kannasta. Se oli lähempänä vanha-suomalaista paasikiveläistä myöntöväisyysslinjaa ja ”kuutosia”, sosialidemokraattien rauhanoppositiota, kuin hänen oman viiteryhmänsä, porvarillisen kulttuurieliitin masentunutta defaitismia. Hän nimittäin piti ehtoja olosuhteisiin nähden siedettävänä. Tämä kanta perustui vertailuihin muiden maiden kohtaloiden kanssa. Suomea ei lopultakaan

ollut pommitettu tohjoksi eikä maa ollut menettänyt itsenäisyyttään: ”Näin helpolla ei mikään muu maa ole leikistä päässyt.” (SY, 574, 19.9.1944)

Paavolaiselle oli selvää, että sodan lopputulos merkitsi Suomen kannalta uutta poliittista ja kulttuurista tilannetta, jossa olisi pitänyt osata hylätä ensimmäisen tasavallan aikaiset toimintatavat ja ajattelutottumukset, jotka olivat jatkosodassa kokeneet täydellisen haaksirikon. Hän kuitenkin epäili suomalaisen eliitin kykyä tällaiseen muutokseen.

Kriittisen ajattelun hinta

Synkkä yksinpuhelu on joskus tulkittu Olavi Paavolaisen kesken jääneeksi käänteeksi vasemmalle. Päiväkirjamerkinnot osoittavatkin, että hän tunsu tiettyä poliittista hengenheimolaisuutta SDP:n rauhanoppositioon, ns. kuutosten kanssa ja sympatisoi välirauhansopimuksen solmimisen jälkeen alkanutta Tannerin ja SDP:n sodanaikaisen johdon kritiikkiä. Vasemmiston sympatisointi voidaan kuitenkin ymmärtää myös ilmauksena tietyistä, jo varhain omaksutuista itsenäisen ja kriittisen ajattelun periaatteista, joista Paavolainen ei koskaan luopunut.

Kritiikissä on harvoin kiinnitetty huomiota siihen, että Paavolainen sitoo *Synkän yksinpuhelun* eksplisiittisesti aikaisempiin teoksiinsa sen ”molemmista päistä”. Se alkaa viittauksella *Kolmannen valtakunnan vieraana* -teoksen alkukaneettiin suomalaisesta maailmasta eristäytymisestä. Myöhemmin Paavolainen taas viittaa esikoisteokseensa *Nykyaikaa etsimässä*:

”Palaan lempiajatukseeni esikoisteokseni ”Nykyaikaa etsimässä” päiviltä saakka: aina jää kaikesta jotain jäljelle. Tätä ei Suomi tahtonut käsittää 20-luvulla eikä myöhemmin 30-luvullakaan. Kuviteltiin, että olemalla julkaisematta erinäisiä muuta maailmaa järkyttäneitä teoksia tai leimaamalla uudet aatteet ja ajatukset ’kommunismmin’ polttomerkillä (tulivat ne sitten lännestä tai idästä) Suomi olisi saatu ’hyppäämään’ erään kulttuurikauden ylitse ja säästymään eräiltä ’vaarallisilta’ virtauksilta. Miten lapsellista ja rikollisen lyhytnäköistä. Tyhmyydestä sakotetaan...” (SY, 306–307, 5.1.1943)

Ehdotankin, että *Synkkää yksinpuhelua* ei pitäisi lukea käänteinä vaan huipentumana. Paavolainen aloitti suomalaisen nurkkakuntaisen eristäytyneisyyden, itseriittoisuuden ja toiveajatteluna ilmenneen arvostelukyvyyn puutteen kritiikin 1920-luvulla esikoisteoksessaan *Nykyaikaa*

etsimässä, jatkoi sitä 1930-luvulla ilmestyneessä *Pako pimeyteen* -trilogiassa ja huipensi sen 1940-luvulla *Synkässä yksinpuhelussa* paikoin sapekkaaksi, paikoin epätoivon ja tuskan sävyttämäksi sivistyneistö- ja politiikkakritiikiksi.

Paavolaisen aikalaisista Jussi Teljo ymmärsi parhaiten, että kysymys oli pikemminkin uskollisuudesta 20-lukulaisuudelle kuin huonossa mielessä opportunistisesta kääntyiylystä poliittisten tilanteiden mukaan. *Pako pimeyteen* -trilogian toisen osan arviossaan hän luonnehti 20-lukulaisia uuden sukupolven sananjulistajiksi, jotka kaikesta levottomuudestaan ja kiihkeästä onnenkaipuustaan huolimatta etsivät uutta elämäntähtäystä kylmin päin ja epäilevin mielin: "...he olivat liian läheltä nähneet vanhojen jumalien kuolevan voidakseen sokeina uskovaisina polvistua uusien eteen, jotka varmaankin taas kerran, uuden koettelemuksen hetkellä, osoittautuisivat vääriksi jumaliksi." (Teljo 1938, 501)

Teljo myös aavisti Paavolaisen kohtalon lähes kymmenen vuotta etukäteen:

"Siitä syystä 'Mustan jumalan' niteet, varsinkin 'Risti ja hakaristi', tulevat nostattamaan vastalauseita, kiukkua ja väkinäistä ivanaaurua kaikkien niiden taholta, jotka ovat vannoutuneet tietyn poliittisen puolueen tai 'liikkeen', tietyn maailmankatsomuksen tai 'näkemys' kannattajiksi ja ovat sen johdosta henkisesti jäykistyneet ja surkastuneet. Toiset tulevat valittelemaan, että Paavolaisesta on tullut natsi; toiset tuntevat pyhää suuttumusta sen johdosta, että hän uskaltaa puhua fascismin ja natsismin muussakin kuin deklamatoorisessa sävyssä ja vetää päivänvaloon asioita, joista näiden poliittisten järjestelmien meikäläiset ihailijat ja jäljittelijät mieluummin visusti vaikenevat; ja kolmannet surevat syvästi sitä pieteettömyyttä, jolla Paavolainen suhtautuu ihmisyyden, edistyksen ja valistuksen jaloihin aatteisiin. Koska Paavolainen ei ole vannoutunut minkään puolueen tai mielipidesuunnan ehdottomaksi kannattajaksi, ei hän voi välttää kohtaloaan: hän joutuu kaikkien vihoihin." (Teljo 1938, 501)

Jälkikäteen on helppo nähdä, miksi Teljon pahat aavistukset kävivät toteen vasta 1940-luvulla *Synkän yksinpuhelun* ilmestyttyä. *Pako pimeyteen* -trilogia on luonteeltaan profetia, joka suuntaa katseensa Suomen ulkopuolelle muuhun maailmaan, ounastelee Gogin ja Magogin välistä taistelua natsismin ja bolshevismien välisen taistelun muodossa, ja kehoittaa suomalaisia kiinnostumaan maailmalla meneillään olevista asioista. *Synkkä yksinpuhelu* taas on tilinpäätös ja arvio siitä, mitä Suomessa, suomalaisten omien silmien edessä on juuri tapahtunut. Siinä missä

Pako pimeyteen aavistelee ja herättelee jossain muualla vasta tapahtumassa olevien asioiden suhteen, *Synkkä yksinpuhelu* vaatii vastuuseen ja arviointiin omassa maassa jo tapahtuneiden asioiden suhteen.

Jälkikäteen on myös helppo arvostella Kai Laitisen tapaan Paavolaista hyväuskoisesta idealismista, luottamuksesta siihen, että suomalaiset olisivat olleet välittömästi hävityn sodan jälkeen valmiita ja halukkaita oman politiikkansa kriittiseen arviointiin. Mutta entä jos tämä ”idealismi” olikin tietoisesti valittu positio? Entä jos Paavolainen aavistikin kohtalonsa, mutta halusi kaiken uhallakin saattaa julki kritiikkinsä? Entä jos kysymys ei olekaan idealismista vaan harvinaislaatuudesta älyllisestä rohkeudesta, jolle ei koskaan ole oikeaa aikaa eikä paikkaa hyväksytyksi tulemisen näkökulmasta?

Väitänkin, että Paavolainen kuuluu oman aikansa trendeistä ja tendensseistä piittaamattomiin oman tiensä kulkijoihin, jotka sanovat sen, mitä kukaan muu ei uskalla ja jotka joutuvat maksamaan rohkeudestaan korkean hinnan. Paavolaisen maailmaan sitoutunut kriittinen ajattelu ei edellytä vain älykkyyttä ja syvyyttä vaan myös rohkeutta. Kriittisen ajattelun tarkoitus ei ole ratkaista luomiaan ongelmia ja välttää epäyhtenäisyyttä ja sisäistä ristiriitaisuutta vaan saada ihmiset ajattelemaan (vrt. Arendt 1960, 8–10). Paavolaisen kaltainen kriittinen, itsenäinen ajattelija ei koskaan tunne olevansa kotona maailmassa, mutta ei voi olla siihen sitoutumatta. Paavolainen välitti liikaa suomalaisesta kulttuurista pysytteläkseen hiljaa siihen liittyvistä ongelmista. Niin aikalaiset kuin jälkipolvetkin ovat olleet vaikeuksissa Paavolaisen ymmärtämisen ja luokittelemisen suhteen, koska häntä on vaikea sijoittaa mitenkään muuten kuin oman ajattelunsa edustajaksi⁶.

Synkkä yksinpuhelu ei ilmestyttyään saanut osakseen sellaista vastaanottoa kuin Paavolainen toivoi. Se ei sysännyt liikkeelle vilpöntöä ja avointa keskustelua suomalaisen kulttuurin ja politiikan ongelmista. Sen vastaanotto pikemminkin sysäsi kirjoittajansa syrjään suomalaisesta kulttuurieliitistä. Epäonnistuiko Paavolainen pyrkimyksissään politisoida suomalaista kulttuurikeskustelua ja herättää sivistyneistöä ”maailmattomasta kirkonkylähorroksestaan”?

Olisi harhaanjohtavaa puhua epäonnistumisesta. Kysymys on kaikelle politikoinnille ominaisesta ennustamattomuudesta, joka merkitsee, että teko johtaa joihinkin muihin kuin tekijän tarkoittamiin tai toivomiin tuloksiin. *Synkän yksinpuhelun* tapauksessa aikalaisreseptio ja teoksen pysyvä merkitys asettuvat lähes toistensa vastakohtiksi hyvin samalla tavoin kuin esimerkiksi Aleksis Kiven *Seitsemän veljeksien* tapauksessa. Aikalaistuomiosta ei seurannut unohdukseen vaipuminen vaan se enteili teoksen ”sanoman” kestämistä ajassa. *Synkän yksinpuhelun* poliittinen

merkitys on alettu ymmärtää ja sen esittämä keskusteluhaaste hyväksyä vasta aivan viime vuosina – eikä vieläkään aivan loppuun asti. Suomalainen porvarillinen sivistyneistö ja poliittinen eliitti ei nimittäin vieläkään ole kriittisesti käsitellyt ja arvioinut omaa historiaansa.

Päiväkirja aikalaisarvostelmana

Olen tässä artikkelissa lukenut Olavi Paavolaisen *Synkkää yksinpuhelua* poliittisesti. Toisaalta olen pyrkinyt osoittamaan, että myös päiväkirjan kaltainen alun perin yksityisluontoinen ja pelkästään itselle kirjoitettu teksti voi politisoitua, jos se julkaistaan. Toisaalta olen pyrkinyt osoittamaan, että kiinnostuksen kohteena olevan ilmiön poliittinen merkitys voi olla jopa paremmin tavoitettavissa ottamalla tarkastelun kohteeksi päiväkirjan kaltainen vähemmän itsestään selvästi poliittinen teksti. Jatkosodan tapauksessa Paavolaisen päiväkirjan poliittinen luenta tuo erinomaisesti esille, että sotatoimiin liittyvien ratkaisujen poliittiset motiivit ja poliittinen merkitys eivät sittenkään ole niin itsestään selviä kuin ”virallisessa historiankirjoituksessa” on annettu ymmärtää. Paavolainen esitti jo 1940-luvun puolivälissä kysymyksiä, joita historioitsijat ovat ruvenneet esittämään vasta Berliinin muurin murtumisen jälkeen.

Mielestäni *Synkkä yksinpuhelu* onkin poliittisesta näkökulmasta parhaiten ymmärrettävissä kriittiseksi analyysiksi tietynlainen poliittisen asenteen ja kulttuurin täydellisestä haaksirikosta. Tämä asenne ja kulttuuri koostui omalaatuisesta kansallisesta itseriittoisuudesta ja poliittisesta nurkkakuntaisuudesta, jonka vallassa lähestulkoon koko suomalainen poliittinen, sotilaallinen ja kulttuurieliitti teki Suomen poliittista kohtaloa koskevia ratkaisuja. Sitä sävytti uppiniskainen ”ryssäviha” ja liittosuhteen hakeminen hinnalla millä hyvänsä ”itsensä pirun kanssa”. Paavolaisen tulkinnan mukaan tällainen itsepetoksellinen nationalistinen itseriittoisuus johti väistämättä poliittisen arvostelukyvyn menettämiseen. Kuten edellä esitetty analyysi osoittaa, Paavolainen näki tämän poliittisen arvostelukyvyn menettämisen sodan ensihetkestä lähtien.

Voidaankin kysyä, miten on mahdollista, että Paavolaiselle jatkosodan todennäköinen lopputulos oli näköpiirissä lähes alusta alkaen samalla kun eliitin valtaosa näytti tosissaan pitävän Suur-Suomen luomista mahdollisena? Miten on mahdollista, että Paavolainen ei menettänyt poliittista arvostelukykyään tilanteessa, jossa sodan oikeutuksesta ja päämääristä ei ollut mahdollista käydä minkäänlaista kriittistä keskustelua?

Käsittääkseni vastaus löytyy Paavolaiselle ominaisesta perusasenteesta, jota voidaan nimittää joko poliittiseksi ajattelutavaksi tai poliittiseksi arvostelukyvyksi. Tälle perusasenteelle on ominaista jatkuva pyrkimys ymmärtää, mitä maailmassa oikeastaan tapahtuu. Paavolaisen kaltainen kriittinen aikalaisarvioitsija ei nielaise kritiikittömästi vallitsevia ajattelutapoja ja virallisia totuuksia vaan pyrkii ikään kuin katsomaan sekä niiden taakse että niiden eteen. Toisin sanoen hän pohtii, mistä totuuksiksi tyrkytetyt ajatukset ovat peräisin ja mihin ne voivat johtaa. Hän arvioi sekä niiden periaatteellista puolta että mahdollisia käytännön seurauksia.

Mielestäni Paavolainen voidaankin ymmärtää esimerkillisenä yksilönä, joka kieltäytyi mukautumasta enemmistön näkemyksiin tai yleiseen mielipiteeseen poliittisesti ahtaista ja vaikeista olosuhteista huolimatta. Hän ei välttämättä arvioinut aina ”oikein” vaan hän ilmensi myös aikaisen arvostelukykyyn liittyvää ambivalenssia ja hämmennystä. Hänen esikuvallisuutensa on siinä, että hän ei jättäytynyt yleisen mielipiteen armoille tai tempautunut kritiikittömästi ajan virtausten vietäväksi vaan hän arvioi ja valitsi itse omasta puolestaan. *Synkkä yksinpuhelu* on parhaiten ymmärrettävissä ilmauksena itsenäisestä kriittisestä ajattelusta, jolle ei koskaan ole oikeaa aikaa eikä paikkaa vaan sen esittäjä voi joutua maksamaan rohkeudestaan korkean hinnan.

Viitteet

- ¹ Tämä artikkeli on korjattu versio artikkelista Parvikko 2007.
- ² Synkän yksinpuhelun ensimmäinen painos ilmestyi kahdessa osassa vuonna 1946. Toinen, Paavolaisen tarkistama ja hiukan lyhentämä painos ilmestyi hänen valituissa teoksissaan vuonna 1960. Tässä käytetään toista painosta.
- ³ Olavi Paavolainen (1903-1964) tuli tunnetuksi 1920-luvulla modernismia Suomeen tuoneen Tulenkantajat-ryhmän perustajana. Hän oli omapäinen kulttuurikriitikko ja kirjailija, jota on vaikea luokitella poliittisten suuntausten mukaisesti. Kurjensaari (1975) ja Mauriala (2005) antavat hyvän kuvan toisaalta Tulenkantajista, toisaalta Paavolaisen erityislaatuisuudesta niin henkilönä kuin kulttuurivaikuttajanakin.
- ⁴ Tämä kuvaus on silmiinpistävän samankaltainen Väinö Linnan Tuntemattomassa sotilaassa viitensentoista vuotta myöhemmin tekemän kuvauksen kanssa.
- ⁵ *Pako pimeyteen* -trilogian muodostavat Paavolaisen 1930-luvulla kirjoittamat matkakertomukset. Ensimmäisen osan muodosti *Kolmannen valtakunnan vieraana* (1936) ja toiseen osaan kuuluivat *Lähtö ja loitsu* (1937) ja *Risti ja hakaristi* (1938). Kolmannen osan, *Luolan salaisuus*, oli määrä käsitellä Neuvostoliittoa mutta se jäi kirjoittamatta.

- ⁶ Trendeistä ja tendensseistä piittaamattomia oman tiensä kulkijoita on tietysti ollut monia muitakin. Paavolaisen aikalaisista tulee hakematta mieleen Yrjö Ruutu, jonka luokittelemisen kanssa niin aikalaiset kuin jälkipolvet ovat myös olleet vaikeuksissa.

Lähteet

- Arendt, Hannah (1960) ”On Humanity in Dark Times: Thoughts about Lessing”. Teoksessa Hannah Arendt, *Men in Dark Times*. New York: Harcourt Brace & World 1968.
- Hilli, Pentti (1946) ”OLAVI PAAVOLAINEN: Synkkä yksinpuhelu. Päiväkirjan lehtiä vuosilta 1941–1944. I & II.” – WSOY 1946. *Valvoja* 9, 393–394.
- Kurjensaari, Matti (1975) *Loistava Olavi Paavolainen. Henkilö- ja ajankuva*. Helsinki: Tammi.
- Laitinen, Kai (1961) Olavi Paavolainen. Kirjailijankuvan ääriviivoja. Teoksessa *Olavi Paavolainen, Valitut teokset I*. Helsinki: Otava.
- Mauriala, Vesa (2005) *Uutta aikaa etsimässä. Individualismi, moderni ja kulttuurikritiikki tulenkantajien elämässä 1920- ja 1930-luvuilla*. Helsinki: Gaudeamus.
- Paavolainen, Olavi (1929) *Nykyaikaa etsimässä*. Helsinki: Otava.
- Paavolainen, Olavi (1932) *Suursiivous*. Helsinki: Otava.
- Paavolainen, Olavi (1936) *Kolmannen valtakunnan vieraana*. Jyväskylä: Gummerus.
- Paavolainen, Olavi (1937) *Lähtö ja loitsu. Kirja suuresta levottomuudesta*. Musta jumala I. Jyväskylä: Gummerus.
- Paavolainen, Olavi (1938) *Risti ja hakaristi. Uutta maailmankuvaa kohti*. Musta jumala II. Jyväskylä: Gummerus.
- Paavolainen, Olavi (1946) *Synkkä yksinpuhelu I–II. Päiväkirjan lehtiä vuosilta 1941–1944*. Helsinki: WSOY.
- Paavolainen, Olavi (1960) Olavi Paavolainen, Valitut teokset IV: *Synkkä yksinpuhelu. Päiväkirjan lehtiä vuosilta 1941–1944*. Toinen painos. Helsinki: Otava.
- Parvikko, Tuija (2007) Päiväkirja poliittisena tekona. Olavi Paavolaisen Synkän yksinpuhelun poliittinen luenta. Teoksessa Tapani Kaakkuriniemi ja Juri Mykkänen (toim.): *Politiikan representaatio. Juhlakirja Kyösti Pekoselle hänen 60-vuotispäivänään*. Helsinki: Valtiotieteellinen yhdistys.
- Riikonen, H.K. (1995) *Sota ja maisema. Tutkimus Olavi Paavolaisen 1940-luvun tuotannosta*. Helsinki: SKS.
- Teljo, Jussi (1938) Matka onnellisten saarille. *Suomalainen Suomi* 9, 499–501.